

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όραματισμοί για τὸ «μέλλον» τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς

ΟΡΑΣΙ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΦΑΝΤΑΖΕΙ Η ΚΑΤΑΘΕΣΗ ὀραματισμῶν γιὰ τὸ «μέλλον» τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, μιᾶς μουσικῆς ποὺ ἀριθμεῖ ἤδη δύο χιλιάδες, περίπου, χρόνια ζωῆς· καὶ δὲν ἀπαιτοῦνται, βέβαια, ιδιαίτερες «μαντικὲς» ικανότητες, ἀλλὰ ἀπλὴ παρατήρηση τῶν δεδομένων τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, γιὰ νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι καὶ τὸ μέλλον τῆς, ἂν δὲν εἶναι προδιαγεγραμμένο, φαίνεται, τουλάχιστον, ἐξασφαλισμένο. Ἐξηγοῦμαι:

Τί ἐννοοῦμε ὑπὸ τὸν (τόσο οἰκτεῖο πλὴν, ὅμως, σαφῶς ἀμφίσημο) ὅρο *Βυζαντινὴ Μουσικὴ*; Ἀσφαλῶς τὸ συναμφότερο: ὡς τέχνη τὴν Ψαλτικὴ, ποὺ «διὰ ῥυθμῶν καὶ μελῶν περὶ τοὺς θείους ὕμνους καταγίνεται»¹, καὶ ὡς ἐπιστήμη τὴ (βυζαντινὴ) Μουσικολογία, ποὺ μεθοδικὰ καὶ συστηματικὰ ἀποπειρᾶται νὰ ἀρθρώσει ὑπεύθυνο λόγο γιὰ τὰ πολυποίκιλα δεδομένα τῆς ἴδιας τέχνης, λόγο ποὺ ἀπαιτεῖ, βέβαια, ἀντίστοιχη ἔρευνα καὶ σπουδὴ καὶ γνώση. Ἡ ἀλληλεξάρτηση ἀμφότερων τῶν «πτυχῶν» τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς εἶναι πασιφανὴς καὶ αὐταπόδεικτη· καὶ παρότι σαφῶς φαίνεται νὰ προέχει ἡ πρακτικὴ διάσταση τοῦ πράγματος (ἂν παραθεωρηθεῖ ἡ ἴδια ἡ ψαλτικὴ ἔκφραση, ἡ μουσικὴ ὡς τέχνη καὶ καλλιτεχνία, τί ἀπομένει νὰ σχολιάσει ὁ μουσικολόγος;) ποιὸς ἀντιλέγει ὅτι καὶ ἡ βαθύτερη γνώση τῶν πολλαπλῶν θεωρητικῶν δεδομένων τοῦ πράγματος λειτουργεῖ εὐεργετικότατα γιὰ τὸν ψάλτη ὡς καλλιτέχνη; (ἀπὸ παλιὰ τὸ τόνιζε, ἄλλωστε, καὶ ὁ Μανουὴλ Χρυσάφης: «...οἱ φιλοτιμούμενοι ἐπὶ τὸ ψάλλειν εἰδέναι καὶ ἐπιστήμονες εἶναι τῆς ψαλτικῆς [...] μετ' ἐπιστήμης

1. Γαβριήλ, σ. 38²⁷⁻²⁸.

ἀκριβοῦς τε καὶ ἀπταιστού τὴν τοιαύτην μετέρχεσθαι τέχνην»²). Πάντως, ὅπως διδάσκει καὶ ἡ ἱστορία, ἡ Μουσικολογία ἐξακολουθεῖ νὰ «παρακολουθεῖ» διακριτικὰ τὴν Ψαλτική, «παρεμβαίνουσα» ὅπου δεῖ· ἡ ἐπιστήμη ἔπεται τῆς τέχνης, ποὺ –ὕπὸ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς– παραμένει ἀπὸ αἰώνων –καὶ ἀναμφίβολα θὰ συνεχίσει νὰ διατελεῖ– ἀειθαλῆς, ἀφοῦ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὰ λατρευτικὰ δρώμενα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ –ὅποιασδήποτε μορφῆς ἢ καλλιτεχνικῆς ἀξίας– ὑφίσταται ἀπὸ τὸ «καὶ ὑμνήσαντες ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν» (Ματθ. 26, 30) καὶ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ ὑπάρχει ἕως ὅτου «ἐλθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ...» (Ματθ. 25, 31).

Ἄς δανεισθῶ ἐδῶ καὶ κάποιες παλαιότερες σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ Παύλου Καρολίδη: «Ἡ Ἑλληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ἡ καλουμένη συνήθως Βυζαντινὴ, ὡς συνδεδεμένη ἀρρήκτως μετ’ αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἀρχῆς, γενέσεως καὶ ἐξελιξέως τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ ὅλῳ βίῳ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους εἶναι κτῆμα αἰδίου τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κληρονομία πολύτιμος παρὰ τῶν εὐκλεσεστάτων χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας τοῖς ἐπιγιγνομένοις παραδοθεῖσα, ἀποτελοῦσα δύναμιν ἡθικὴν, καὶ πνευματικὴν, ἅμα δὲ καὶ γνώρισμα πνευματικὸν τοῦ ἔθνικοῦ βίου καὶ ἐν τοῖς χαλεπωτάτοις περιόδοις τοῦ βίου τούτου. Πανταχοῦ, ἔνθα ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνικὸς βίος ἐξέτεινε τὸ κράτος αὐτοῦ, καὶ ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ εἰσεχώρησε καὶ ἐπεκράτησε διὰ τε τῆς ἰδίας καλλιτεχνικῆς δυνάμεως αὐτῆς καὶ διὰ τῆς μετ’ αὐτῆς ἠνωμένης καὶ ἐκ ταύτης ἰδίαν δύναμιν λαμβανούσης καὶ διὰ αὐτῆς θαυμασίως ἐκφραζομένης σεμνῆς καὶ ἐν τῇ σεμνότητι μεγαλοπρεποῦς ὑμνωδίας καὶ ἱεροτελεστίας τῆς Ἑλληνικῆς ἡμῶν Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας [...] Ὁ σεμνός, Δώριος, οὕτως εἰπεῖν, ἱεροπρεπὲς χαρακτὴρ τῆς μουσικῆς ταύτης, ὁ ἐμφαίνων τὸν φύσει θρησκευτικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα καὶ καθιστῶν αὐτὴν μουσικὴν κατ’ ἐξοχὴν θρησκευτικὴν, συνεδέθη ἀνέκαθεν στενώτατα καὶ κατέστη συμφυὴς μετὰ τῆς ἀκραιφνῶς σοβαρᾶς χριστιανικῆς λατρείας καὶ ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας, κατέστη, οὕτως εἰπεῖν, συνειδήσις θρησκευτικὴ ἐν τῇ φωνῇ τῆς τέχνης ἀποκαλυπτομένη. Τοσοῦτο δὲ ἐπὶ αἰῶνας συνεδέθη μετὰ τοῦ ὅλου πνευματικοῦ βίου, ὥστε καὶ ἄνευ τεχνικῆς διδασκαλίας καὶ ἄνευ βιβλίων καὶ σημείων καὶ γραμμάτων

2. Χρυσάφης, σ. 36¹¹⁻¹², 14-15.

τεχνικῶν, ἀπλῶς διὰ τοῦ στόματος καὶ τῆς φωνῆς παραδιδομένη ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, παρέμεινε πανταχοῦ τὸ κυριώτατον στοιχεῖον τῆς τοῦ θείου λατρείας ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ...»³.

Τὸ ζητούμενο, λοιπόν, δὲν ἐπικεντρώνεται στὴν ἐξασφάλιση τῆς συνέχειας τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς ὡς τέχνης· ἀνιχνεύεται, ἀντίθετα, στὴν εὐκρινῇ ἐπισήμανση τῆς λανθάνουσας δυναμικῆς τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς ὡς ἐπιστήμης. Ἀφορᾷ, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, στὴν ἀνάδειξη τῆς ἐπιθυμητῆς συναλληλίας, στὴν ἐπίτευξη μιᾶς ἁρμονικῆς συμπίεσης, μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ τέχνης, μὲ ἓνα προφανῆ σκοπὸ: ἡ δυναμικὴ τῆς ἐπιστήμης νὰ συμβάλλει σὲ μιὰν συνεχῆ βελτιστοποίηση τῶν ἐπὶ μέρους πτυχῶν τῆς τέχνης, ἐγγυωμένη τὴν ἀέναη –οὐσιαστικά– ἐπικαιροποίηση τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς. Πρὸς τὰ ἐκεῖ κατατείνουν καὶ οἱ κατατιθέμενοι στὴ συνέχεια «ὁραματισμοί»...

«... ἂν εἰς πᾶσαν τέχνην καὶ ἐπιστήμην ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ πρόοδος συντελῇται διὰ τῆς πορείας πρὸς τὰ πρόσω, ἡ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀνόρθωσις καὶ ἀναβίωσις, κατ' ἀντίστροφον ὅλως λόγον, θέλει ἀσφαλῶς συντελεσθῇ, διὰ τῆς πορείας ἡμῶν πρὸς τὰ ὀπίσθεν» μ' αὐτὴ τὴν παρατήρηση τερμάτιζε (πρὶν ἀπὸ ἓκατὸ περίπου χρόνια) ὁ Κ. Ἀ. Ψάχος ἓνα δημοσιευμένο στὴ Φόρμιγγα ἄρθρο του, ὑπὸ τὸν τίτλο: «Σκέψεις τινὲς ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς κατ' ἡμᾶς Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς»⁴. Καὶ παρότι (ἀπὸ μιὰν πρώτη καὶ ἄμεση ἐκτίμησιν) παρόμοια ἐπισήμανση μοιάζει καθαρὰ «ὀπισθοδρομική», αὐτὲς οἱ «σκέψεις» τοῦ Ψάχου παραμένουν, ἀλίμονο, τραγικὰ ἐπίκαιρες.

Ἀρκεῖ, ἴσως, ἡ παράθεση ὀρισμένων περικοπῶν τοῦ κειμένου του, γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ὅτι ἀναφέρεται σὲ οἰκτεῖα προβλήματα τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, εὐθὺς, δυστυχῶς, ἀναγνωρίσιμα ὡς σήμερ' ἂν παρακάμψουμε τὸ χρησιμοποιούμενο –δηλωτικὸ τῆς ἐποχῆς του– γλωσσικὸ ἰδίωμα, ποιὸς θὰ ἀμφέβαλλε ὅτι περιγράφεται ἐδῶ ἡ σύγχρονη ψαλτικὴ πραγματικότητα; «...ἂν ὑπάρχῃ τέχνη ἡ ὁποία κατήντησεν οὐδεμίαν νὰ ἔχῃ

3. ΚΑΡΟΛΙΔΗ, Βυζαντινὴ Μουσικὴ, σ. 2.

4. ΨΑΧΟΣ, Σκέψεις, σ. 2.

ἀρχήν, οὐδεμίαν νὰ ἔχῃ βάσιν, τῆς ὁποίας δὲ οἱ ἐργάται οὐδένα ἄλλον πλὴν τοῦ ἑαυτοῦ των ἕκαστος νὰ παραδέχωνται τέλειον, τοῦτ' αὐτὸ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πεσόντα, ἡ τέχνη αὕτη εἶναι ἡ ψαλτικὴ. Ἐκαστος ἱεροφάλτης διακηρύττει, ὅτι ἔχει ἴδιον σύστημα, ἴδιον ὕφος, ἔστω καὶ ἂν κατ' ὄνομα μόνον γνωρίζῃ τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν. Τὸ χεῖριστον δὲ πάντων, ὅτι ἕκαστος ἱεροφάλτης ἐννοεῖ νὰ ἦναι καὶ συνθέτης καὶ μελοποιὸς καὶ συγγραφεὺς καὶ ἐκδότης. Ἐντεῦθεν ὁ τερατώδης ἐκεῖνος κυκεὼν, ἡ πραγματικὴ ἐκεῖνη Βαβυλωνία, νὰ ψάλλῃ δηλ. ἕκαστος ὅ,τι τὴν στιγμὴν ἐκείνην, καθ' ἣν ἀναβαίνει εἰς τὸ στασίδιον, τοῦ καταβῇ εἰς τὸν νοῦν, νὰ ἔχῃ δὲ καὶ τὴν φρικώδη ἀξίωσιν νὰ ἐπιβάλλῃ ταῦτα ὡς ἐμπνεύσεις ὑψηλάς, διὰ στόματα ἀγγέλων προωρισμένας! Καὶ οὕτως ἔχομεν τὴν ἐλεεινὴν ἐκείνην παρωδιάν τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς [...] ἐπὶ τέλους πρέπει πάντες νὰ μάθωμεν, ὅτι ὁ ἱεροφάλτης ἔχει καθήκοντα οὐ μόνον ἱερὰ ὑπὸ τῶν κανόνων καὶ τῶν παραδόσεων τῆς Ἐκκλησίας ὑπαγορευόμενα, ἀλλὰ καὶ καλαισθητικὰ τοιαῦτα ὑπὸ τῆς τέχνης ἐπιβαλλόμενα. Πρέπει νὰ μάθωμεν ὅτι ἱεροφάλτης τέλειος τὴν τέχνην εἶναι οὐχὶ ἐκεῖνος, ὅστις ἔχει ποιὰν τινα φωνὴν καὶ ἀσυναισθήτως ὅλως ἀνέρχεται καὶ κατέρχεται τοὺς φθόγγους τῆς κλίμακος, ἀλλ' ἐκεῖνος ὅστις δύναται νὰ κάμνῃ χρῆσιν τῆς φωνῆς του, συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας ἐκάστου τῆς μουσικῆς εἵδους· ἐκεῖνος ὅστις δύναται νὰ ζωοποιῇ τὰς ἐπὶ τοῦ ἀψύχου χάρτου γεγραμμένας μουσικὰς ιδέας καὶ εἰκόνας, τόσον ζωηρῶς καὶ τεχνικῶς, ὥστε αὐταὶ νὰ παρέρχονται πρὸ τῆς φαντασίας τῶν ἀκροατῶν τελείως ζωνταναί· ἐκεῖνος ὅστις κατέχων μέχρις ἐνὸς τὰ μυστήρια τῆς τέχνης του, δύναται νὰ ἐπιφέρῃ τὸ διὰ τῆς ἐκκλ. ἡμῶν μουσικῆς ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα. Εἶναι τρομερὸν νὰ ἀκούῃ τις, τὸν ἓνα μὲν λέγοντα, ὅτι ἐγὼ ψάλλω κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Α, τὸν δὲ ἄλλον, ἐγὼ ψάλλω κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Β. Καὶ ποῖον εἶναι, δι' ὄνομα τοῦ Ὑψίστου! αὐτὸ τὸ φρικῶδες συνονθύλευμα, τὸ προβάλλον ὡς σύστημα τοῦ Α ἢ τοῦ Β; Τὸ σύστημα τῆς μουσικῆς εἶναι ἐνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον [...] Ἄς μὴ αἰτιώμεθα τοὺς ξένους. Ἡμεῖς καὶ μόνοι ἡμεῖς εἴμεθα οἱ αἴτιοι τῆς καταπτώσεως τῆς ἡμετέρας ἐκκλ. μουσικῆς. Ἡμεῖς εἴμεθα οἱ ὑπονομεύσαντες τὸ ἡμέτερον μουσικὸν καθεστώς, ἄλλος διὰ τῶν μουσικῶν ἀτασθαλειῶν του, ἄλλος διὰ τῶν ἀτάκτων κρωγμῶν του καὶ ἄλλος διὰ τῶν ἐπιληψίμων ἐκδόσεών του. Ἄν ὑπάρχῃ τις ὁ δυσπιστῶν, δὲν ἔχει εἰμὴ νὰ ρίψῃ ἐν βλέμμα εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν ταῖς ἀπανταχοῦ ἐκκλησίαις κατάστασιν καὶ ἔχομεν τὴν πεποῖθησιν, ὅτι δὲν θὰ ἐπιρρίψῃ

καθ' ἡμῶν τὸ ἄδικον [...] Ἡ μουσικὴ ἡμῶν οὐδεμιᾶς μεταβολῆς ἢ τροπολογίας ἔχει ἀνάγκην [...] Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἔχει ἀνάγκην ῥιζικῆς μεταβολῆς, εἶναι τὸ ψαλτικὸν αὐτῆς μέρος. Καὶ διὰ τοῦτο τείνοντες ἀλλήλοις τὴν χεῖρα, κατὰ μέρος δὲ ἀφίνοντες τὴν παιδαριώδη πολυπραγμοσύνην καὶ τὰς ἀνιαρὰς ἐκεῖνας μικροφιλοτιμίας, ὀφείλομεν τὸ ἐφ' ἡμῖν ἕκαστος νὰ βοηθήσωμεν τοὺς ὅπωςδῆποτε ἀναλαβόντας τὴν πρωτοβουλίαν ταύτην, οὕτως ὥστε πρὸ τῶν ἐπιφθόνων ὁμμάτων τῶν ξένων νὰ ἐμφανισθῶμεν συνησπισμένοι εἰς ἓν καὶ μόνον σύστημα, οὐχὶ δὲ κατατετμημένοι εἰς ἀμφιβόλου ἀξίας καὶ προελεύσεως συστήματα καὶ οὐτοπίας [...] Ἀλλ' εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην πρέπει νὰ ἔλθωσιν ἐπίκουροι οἱ ἀπανταχοῦ μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι, μὴ ὑστεροῦντες καὶ οὗτοι εἰς τὴν παλιγγενεσίαν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν μουσικῆς. Καὶ δὲν θὰ ὑστερήσωσιν, ἂν συνασπιζόμενοι, καὶ τὸ τί 'σαι σὺ καὶ τί 'μαι ἐγὼ ἐκποδὼν ποιούμενοι, θέσωσιν ὡς κοινὴν βάσιν τῆς μεταξὺ αὐτῶν συνεννόσεως, τὴν ἐν αἷς ψάλλουσιν ἐκκλησίαις ἀναστήλωσιν τῆς ἀγνῆς ἐκκλ. μουσικῆς γραμμῆς...»⁵.

Ὅρατός, νομίζω, προβάλλει ὁ κίνδυνος μετὰ παρέλευση ἄλλων ἑκατὸ (κατὰ αἰσιόδοξην πρόβλεψιν) χρόνων νὰ ἐξακολουθοῦμε νὰ ἀναζητοῦμε λύση στὰ ἴδια πάντοτε προβλήματα, ὁπότε –κάτω ἀπὸ μιὰ τέτοια (βάσιμη) προοπτική– ὁποιοσδήποτε «δραματισμὸς» φαντάζει οὐτοπικός καὶ ἐκ τῶν προτέρων «καταδικασμένος». Καὶ δὲν εἶναι λίγοι οἱ δραματισμοί μας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, δραματισμοὶ ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἔρευνα, τὴ διδασκαλία, τὴ διάδοση καὶ προβολή, κυρίως ὅμως τὸ ἄκουσμα, τὸν ἦχο τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς· σχολιάζω ἐντελῶς ἐπιγραμματικά:

❖ ἡ ἔρευνα

Ἡ πρόοδος ποὺ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει συντελεσθεῖ (διεθνῶς καὶ στὰ καθ' ἡμᾶς) γύρω ἀπὸ τὴν ἔρευνα ποικίλων (θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν) θεμάτων τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς εἶναι, ἀναμφίβολα, ἐντυπωσιακὴ. Διακρίνεται, ὥστόσο, ἀπὸ μιὰ τάση ἀπόλυτης σχεδὸν ἐξειδίκευσης. Γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, βέβαια, ἡ ἐξειδίκευση εἶναι στοιχεῖο ὄχι

5. Αὐτόθι, σσ. 1-2.

άπλως θεμιτό αλλά και επιδιωκόμενο. Παρ' ὅλ' αὐτά, καὶ χωρὶς –πρὸς Θεοῦ– νὰ ἀρνοῦμαι τὴν ἐξειδίκευση, πιστεύω ὅτι ὁλονὸν καὶ ἐπιτακτικότερα προβάλλει ἡ ἀνάγκη παράλληλης «διεπιστημονικῆς» διερεῦνσης νέων πτυχῶν (ἢ ἀκόμη καὶ ἡ ἐπανεξέταση παλαιότερων καὶ ἤδη ἐρευνημένων ζητημάτων) τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς. Αὐτὴ δὲ ἡ «διεπιστημονικότητα» στὴ Βυζαντινὴ Μουσικὴ εἶναι δυνατόν νὰ νοηθεῖ τόσο σὲ «στενὴ» ὅσο καὶ σὲ «εὐρεῖα» ἔννοια. Κατὰ τὴν πρώτη, εἶναι ἀναμενόμενο δεδομένο τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς νὰ συνεκτιμῶνται μὲ ἀντίστοιχα τοῦ χώρου ὅπου αὐτὴ ἡ τέχνη ἀναπτύσσεται, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου δηλαδή· ἔτσι, ἡ μουσικὴ θὰ ἐξετάζεται καὶ θὰ ἀξιολογεῖται καὶ μέσα ἀπὸ τὴ Λειτουργικὴ, τὴν Τελετουργικὴ, τὸ Τυπικόν, τὴν Ὑμνογραφία, τὴν Ἀγιογραφία, τὸ Κανονικὸ Δίκαιο, τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν Ναοδομία. Σὲ μιὰ δεύτερη –«εὐρεῖα»– ἔννοια, τὸ φαινόμενο τῆς μουσικῆς δημιουργίας εἶναι δυνατόν νὰ προσεγγίζεται καὶ βάσει τῶν λεγόμενων κοινωνικῶν συμφραζόμενων· θὰ πρέπει, δηλαδή, ἐδῶ νὰ ἐρευνᾶται –καὶ αὐτὴ εἶναι μιὰ τακτικὴ μὴ ἀναμενόμενη, ἐνδεχομένως, καθότι παραμένει ἀνεφάρμοστη ὡς σήμερα, ἀλλὰ πάντως ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὶς σύγχρονες διεθνεῖς τάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας– κατὰ πόσο ἱστορικά, κοινωνικά, πολιτικά, λαογραφικά, ἀκόμη καὶ ἀνθρωπολογικά δεδομένα ἐπηρεάζουν, καθορίζουν καὶ διαμορφώνουν τόσο τὴν ἴδια τὴ μουσικὴ ὅσο καὶ ὅ,τιδήποτε σχετίζεται μ' αὐτήν. Παρόμοιες σφαιρικὲς προσεγγίσεις εἶναι σίγουρο ὅτι θὰ διευρύνουν τὴν –λόγῳ τῆς ἐξειδίκευσης– περιορισμένη (ἢ ἀναμενόμενη) ὡς σήμερα προοπτικὴ προσέγγισης τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, ἐνῶ παράλληλα θὰ ὀφελήσουν πολλαπλῶς ὅχι μόνον τοὺς ἐπιστήμονες μουσικολόγους ἀλλὰ καὶ τοὺς καλλιτέχνες ψάλτες.

❖ ἡ διδασκαλία

Δύο εἶναι, πιστεύω, οἱ βασικοὶ στόχοι γιὰ τὸ μέλλον τῆς διδασκαλίας τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς· ἅψ' ἑνὸς μὲν ἡ κωδικοποίηση ἑνὸς ἐνοποιημένου σχετικοῦ συστήματος, ἅψ' ἑτέρου δὲ ἡ συστηματικὴ ὁργάνωση τῆς ὅλης μεθοδολογίας τῆς παιδευτικῆς διαδικασίας. Ἡ «ἐπανένωση» τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν δεδομένων τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς εἶναι ἓνα πάγιο ζητούμενο, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς περιφήμης μουσικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1814 (στὴν ὁποία καὶ χρεώνεται –ὅχι ἄδικα– αὐτὴ ἡ θρυλικὴ πλέον «διάσπαση»)· καὶ εἶναι πλέον κοινὸς τόπος (τουλάχιστον

στή σχετική επιστημονική έρευνα) ότι αν ποτέ αρθρουν οί εκατέρωθεν διαφοροποιήσεις, και τὰ πάντα θεωρηθούν ως ένιαίο σύνολο, τὰ ἄλλοτε ἀκατανόητα θὰ μετατραπούν εὐκολα σέ κατανοητὰ και οί σπουδάζοντες τή Βυζαντινή Μουσική θὰ διευκολυνθούν καθοριστικά. Ἀπομένει, βέβαια, ὄχι μόνον ἡ ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ (γοητευτικοῦ μὲν πλὴν ὁμως δυσεπίτευκτου) ἐγχειρήματος, ἀλλὰ –μετὰ ταῦτα– και ἡ ἐκ νέου ὁργάνωση τῆς διδασκαλίας τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς σύμφωνα μὲ τοὺς γενικότερους κανόνες τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, πιστεύω ἀκράδαντα ὅτι στὰ παραδεδομένα σχετικὰ θεωρητικογραφήματα λανθάνουν σπουδαῖοι κανόνες και βασικὲς ἀρχές τῆς διδακτικῆς τῆς Ψαλτικῆς, εὐφυεῖς εἰκόνες, εὐφάνταστα σχήματα και σοφὰ στή σύλληψή τους σύμβολα, ἄριστες παιδαγωγικὰ μέθοδοι, πού τὰ μάλα ἐνδείκνυνται γιὰ μιὰν ἄρτια και ὁμαλὴ μετάδοση τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς στοὺς μαθητές· αὐτὰ πρέπει νὰ ἀλιευθούν και (μαζί μὲ τίς ἄλλες γενικὲς παιδαγωγικὲς ἀρχές) νὰ ἐνσωματωθούν ἄμεσα στήν ψαλτικὴ παιδευτικὴ διαδικασία.

❖ ἡ διάδοση και προβολή

Τὸ θέμα τῆς διάδοσης και προβολῆς τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς ἔχει –κατὰ τὴ γνώμη μου– δύο διαστάσεις: τί προβάλλεται ως Βυζαντινὴ Μουσική και πῶς προβάλλεται ἡ Βυζαντινὴ Μουσική. Τόσο ἡ σύγχρονη τεχνολογία ὅσο και οί δημοκρατικὲς ἀρχές τῆς ἐλεύθερης διακίνησης τῶν ιδεῶν, ἐπιτρέπουν πλέον (και πολὺ καλῶς, βέβαια) τὴν εὐχερῆ διάδοση ὅποιασδήποτε ψαλτικῆς δημιουργίας ὁ καθένας [: σχεδὸν ὅλοι στίς μέρες μας] ἐκδίδει βιβλία (θεωρητικοῦ ἢ πρακτικοῦ περιεχομένου) και κυκλοφορεῖ δίσκους ἢ κασέτες (μὲ μονοφωνικὲς ἢ ἀπὸ χοροῦ ἐρμηνεῖες). Γιὰ τὴν ἐλλαδικὴν πραγματικότητα τὸ φαινόμενο μαρτυρεῖ ἓναν ἐνδιαφέροντα πλουραλισμό· τὸ κοινολογούμενο (ἐντυπο ἢ ἡχογραφημένο) ὕλικό τίθεται στήν κρίση (ἐπαϊόντων και μὴ) ἀποδεκτῶν και ἀξιολογεῖται ἀρμοδίως. Ὅσο, ὁμως, τὸ ἴδιο φαινόμενο λαμβάνει ἀνησυχητικὲς «διεδνεῖς διαστάσεις» ἐξελίσσεται σὲ μιὰν ἀνεξέλεγκτη, ἐν πολλοῖς, κατάσταση, πού (ὅπως και ἐξ ιδίας πείρας διαπίστωσα ἐσχάτως) μόνον ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες τροφοδοτεῖ. Οἱ ἀλλόγλωσσοι ὁμόδοχοι δὲν δύνανται –ὅπως εἶναι προφάνες– νὰ ἀποτιμῇσουν οὐσιαστικὰ τὸ περιεχόμενο ἢ νὰ ἀξιολογήσουν ἐνδελεχῶς τὴν ποιότητα τέτοιων ἐκδόσεων· ἀλλ’ ἀναπόφευκτα καταφεύγουν σ’ αὐτές, κινούμενοι ἀπὸ τίς πρακτικὲς ἀνάγκες γιὰ τὴν ὁργάνωση τῶν κατὰ

χώρες λατρευτικών συνάξεων, αλλά και από την αγάπη τους για την Ψαλτική, και μέσω αυτών αποπειρώνται να κατανοήσουν τα δεδομένα της Βυζαντινής Μουσικής· επιπλέον δέ, στηριζόμενοι σε παρόμοιο υλικό, προσπαθούν (μέσω επίπονων παράλληλων διαδικασιών μετάφρασης του πρωτογενούς Έλληνας λόγου) να προσαρμόσουν τη Βυζαντινή Μουσική στη γλώσσα της χώρας τους. Καί, βέβαια, τραγικό (για έμάς τους Έλληνες) προβάλλει το ερώτημα· ποιά Βυζαντινή Μουσική αγωνίζονται να μάθουν και να προσαρμόσουν στις έκασταχού συνθήκες; Τίς, όμως, πταίει; Εκείνοι (οί καλοπροαίρετοι) ή έμείς (οί τάχα και διδάσκαλοί τους); Η ευθύνη μας είναι τεράστια και φοβούμαι πώς είμαστε αναπολόγητοι. Μόνον όταν έπισκεπτόμαστε τις άπανταχού όρθόδοξες κοινότητες κατανοούμε το μέγεθος του προβλήματος. Ανυποψίαστοι όμογενείς πασχίζουν, μέσα από μιάν πανσπερμία θεωρητικών απόψεων, μέσα από μιάν έκπληκτική ποικιλία φωνητικών έρμηνειών, να προσεγγίσουν τη Βυζαντινή Μουσική, την ίδια στιγμή που έμείς, «έπαναπαυμένοι» στην έλλαδική πραγματικότητα, διεκδικούμε άδιαπραγμάτευτα το δικαίωμα για την προβολή και διάδοση των όποιων προσωπικών μουσικών δεξιοτήτων μας, άδιαφορώντας για τις μελλοντικές συνέπειες αυτού του έκδοτικού όργασμου. Με άμηχανία αντιμετωπίζουμε το φαινόμενο, όσάκις παριστάμεθα μάρτυρες, και άδυνατούμε να προτείνουμε λύσεις. Δέν πρέπει, επιτέλους, κάποιος να έλέγχει τί διαδίδεται; Παράλληλα, ό τρόπος προβολής της Βυζαντινής Μουσικής είναι ανάγκη να ύπερβεί τα διαμορφωμένα στεγανά πλαίσια, τα έπηρεασμένα –ανάπόφευκτα– από τις συντηρητικές, έν πολλοίς, διαθέσεις του έκκλησιαστικού περιβάλλοντος, προκειμένου αυτή ή τέχνη και έπιστήμη να γίνει πιό έλκυστική για τον σύγχρονο κόσμο και μάλιστα για τη νεολαία· τουτο δέ περισσότερο επιβάλλεται έφ' όσον προσδοκούμε διάδοση της Βυζαντινής Μουσικής σε νέο κοινό, άσχετο πρός τον έλληνισμό και την όρθοδοξία. Το ζήτημα είναι μεγάλο και, βέβαια, ύπαινικτικά μόνον διέγεται έδω. Κάποτε, θα πρέπει να τολήσουμε να διαφοροποιηθούμε, ένδεχομένως, ακόμη και από καθιερωμένα έξωτερικά σχήματα, που θέλουν τη Βυζαντινή Μουσική να εκπροσωπείται από ανθρώπους με συγκεκριμένο ένδυματολογικό κώδικα, ιδιότυπη (λεκτική ή γραπτή) μορφή έπικοινωνίας, «άποστειρωμένη» –γενικότερα– συμπεριφορά. Κάτι τέτοιο δέν σηματοδοτεί άνησυχητική παρέκκλιση και άσεβη άποπροσανατολισμό του συγκεκριμένου χαρακτήρα της Βυζαντινής Μου-

σικῆς· δηλώνει, ἀπλῶς, τὴ δημιουργικὴ τόλμη μας γιὰ ἐκμετάλλευση τῆς ἐνυπάρχουσας στὴν Ψαλτικὴ «ἐλαστικότητας», μιᾶς «ἐλαστικότητας» ποὺ μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν ἀπρόσκοπτη προβολὴ καὶ διάδοσή της ἀκόμη καὶ ἐκτὸς τοῦ οἴκειου της χώρου. Ἄς θυμηθοῦμε, ἄλλωστε, καὶ τὸ τοῦ Ἀποστόλου (Α΄ Κορ. 9, 22 καὶ 19): «... τοῖς πᾶσιν γέγονα πάντα [...] ἵνα τοὺς πλείονας κερδίσω...».

❖ ὁ ἦχος

Ἐδῶ θὰ ἐπιμείνω κάπως περισσότερο· δικαίως, νομίζω, διότι μέσῳ τοῦ ἰδιαίτερου ἤχου της γνωρίζεται εὐρύτερα ἢ Βυζαντινὴ Μουσικὴ, μεταξὺ τόσο τῶν (εὐάριθμων) ἐπαϊόντων ὅσο –καὶ κυρίως– τῶν (πολυπληθέστερων) ἀδαῶν. Ποιὸς ἦταν, ποιὸς εἶναι καὶ πῶς φανταζόμαστε τὸν μελλοντικὸ ἦχο τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς; Προσωπικά, συντάσσομαι μὲ τὸν Παπαδιαμάντη, ποὺ ἐδῶ καὶ πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια ὑπεδείκνυε ὅτι «ὀφείλομεν νὰ ψάλλωμεν ἐν Ἐκκλησίᾳ μὲ πραεῖας φωνάς, μὲ φωνὴν αὔρας λεπτῆς, καὶ ὅχι μὲ πολυφωνίας καὶ παραφωνίας, αἵτινες ὁμοιάζουν μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνέμου τὸ βίαιον καὶ μὲ τὸν συσσεισμόν, μέσῳ τῶν ὁποίων δὲν ἐφανερώθη ὁ Θεός...»⁶. Προσωπικά, ἀδυνατῶ νὰ ἐνωτισθῶ τὸν ἦχο τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι συμβολίζει ἐκεῖνος ὁ βιβλικὸς ἦχος τῆς φωνῆς τῆς λεπτῆς αὔρας καὶ χαίρω, ποὺ ἀναδιφώντας σὲ παλαιότερα μουσικολογήματα βρίσκω ἀναπάντεχους ὁμοϊδεάτες, ὅπως τὸν ἐκ Σύμης Βασίλειο Μελιδώνη: «...ἀληθὴς καὶ ἐθνικὴ πρόοδος ἐν τῇ Μουσικῇ ἡμῶν πιστεύομεν ὅτι θὰ ἐπιτελῇται [...] <ὅταν> ἀναμνησθῶμεν τῆς Γραφῆς λεγούσης: “Καὶ ἰδοὺ Κύριος παρελεύσεται. Πνεῦμα μέγα κραταῖον διαλύον ὄρη καὶ συντρίβον πέτρας ἐνώπιον Κυρίου· οὐκ ἐν τῷ πνεύματι Κύριος· καὶ μετὰ τὸν συσσεισμόν πῦρ· οὐκ ἐν τῷ πυρὶ Κύριος· καὶ μετὰ τὸ πῦρ φωνὴ αὔρας λεπτῆς καὶ ἐκεῖ Κύριος”. Πολλὰ εἶναι τὰ ιδιώματα τῆς Μουσικῆς καὶ πολλὰ τὰ δι' αὐτῶν διεγειρόμενα συναισθήματα, εἰς ἐν ὅμῳ ἐξ αὐτῶν εἶνε ὁ Κύριος, ἐκεῖνο ὅπερ ἀνύψωσε πολλάκις τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδίαν ἡμῶν μέχρι τῶν θρόνων τοῦ Ὑψίστου καὶ τοῦτο εἶνε ἡ Βυζαντινὴ Μουσικὴ. Αὕτη εἶνε ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ἀληθοῦς τοῦ Ἑλλήνος θείας λατρείας...»⁷. ὑπερβαλόντως, ὅμως, χαίρω (καὶ ἀποκαλύπτο-

6. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ, Φωνὴ αὔρας λεπτῆς, σ. 232.

7. ΜΕΛΙΔΩΝΗ, Ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, σ. 1.

μαι) όταν διδάσκομαι τὴν βαθύτερη, τὴν πραγματικὴ οὐσία μιᾶς τέχνης τῆς ὁποίας –αὐταπατώμενος– καλοῦμαι μύστης, μέσα ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ λόγια ἐνὸς ἄμουσου, πλὴν ὅμως χαριτωμένου καὶ φωτισμένου, ἀκροατῆ τῆς, σὰν τὸν γέροντα Παῖσιο: «...τί γλυκὰ “γυρίσματα” ἔχει ἡ βυζαντινὴ μουσική! Ἰδίως τὰ καθαρὰ βυζαντινὰ ἔχουν διάφορα ὁμορφα, γλυκὰ γυρίσματα. Ἀλλὰ λεπτὰ σὰν τὸ ἀηδόνη, ἄλλα σὰν ἀπαλὸ κυματάκι, ἄλλα δίνουν μιὰ μεγαλοπρέπεια. Ὅλα ἀποδίδουν, τονίζουν τὰ θεῖα νοήματα. Ὅμως σπάνια νὰ ἀκούσης αὐτὰ τὰ ὁμορφα γυρίσματα. Οἱ περισσότεροι ποὺ φέλνουν τὰ λένε λειψά, κουτσουρεμένα, καλουπωμένα. Ἀφήνουν κενά, τρύπες! Καὶ τὸ κυριώτερο, τὰ λένε χωρὶς τόνο. Ἀπορῶ· δὲν ἔχουν ὀξείες αὐτὰ τὰ βιβλία τους; Σὰν τὴν σημερινὴ γραμματικὴ εἶναι χωρὶς τόνους, χωρὶς ὀξείες; Τελείως ρηχὰ τὰ λένε. Ὅλα τὰ πάνε ἴσια, λές καὶ πέρασε ὁδοστρωτήρας καὶ τὰ ἰσοπέδωσε ὅλα! “Πα-νη-ζω, πα-νη-ζω”, πανίζουν-πανίζουν τὸν φοῦρνο καὶ ψωμί δὲν βγάζουν! Ἄλλοι πάλι τονίζουν χωρὶς καρδιά καὶ τσιρίζουν. Ἄλλοι τὰ τονίζουν ὅλα δυνατά, τὰ λένε καὶ ὅλα ἴσια, ὅλα καρφωτά, καὶ νομίζεις χτυποῦν καρφιά μὲ τὸ σκερπάνι. Ναί, ἀλήθεια, ἡ τελείως ἄτονα ἢ σκληρά! Δὲν σὲ ξεσηκώνουν ἐσωτερικά· δὲν σὲ ἀλλοιώνουν. Ἐνῶ πόσο γλυκεῖα εἶναι ἡ καθαρὴ βυζαντινὴ μουσική! Εἰρηνεύει, μαλακώνει τὴν ψυχὴ. Ἡ σωστὴ ψαλμωδία εἶναι τὸ ξεχείλισμα τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς καταστάσεως. Εἶναι θεῖα εὐφροσύνη! Δηλαδή εὐφραίνεται ἡ καρδιά ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ μὲ καρδιά εὐφρόσυνη μιλάει ὁ ἄνθρωπος στὸν Θεό. Ὅταν συμμετέχη κανεὶς σ’ αὐτὸ ποὺ ψάλλει, τότε ἀλλοιώνεται, μὲ τὴν καλὴ ἔννοια, καὶ ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ τὸν ἀκοῦνε... »⁸.

Καὶ τὸ ἀκροτελεύτιο, ἀλλὰ καίριο, ἐρώτημα· πῶς θὰ ἐπιτευχθοῦν ὅλα αὐτά; Πάντοτε μπροστὰ σὲ μεγαλεπήβολους καὶ ὑψηλοὺς στόχους ἔχουμε δύο ἐπιλογές: τὴν –μὲ ἀπελπισία– παραίτηση ἢ τὴν –μὲ αἰσιοδοξία– ἐκκίνηση· καὶ αὕτῃ ἡ ἐκκίνηση ἔχει πάντοτε μιὰ συγκεκριμένη ἀρχή, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ὁποία (ἔστω καὶ σὲ ἄγνωστη ἢ ἀπροσδιόριστη ἀπόστασι) βρίσκεται σίγουρα τὸ ἀντίστοιχο τέλος. Ἀντί, λοιπόν, νὰ «μεριμνᾶμε καὶ τυρβάζουμε περὶ πολλὰ», λυσιτελέστερο θὰ ἦταν νὰ ἐπιμεληθοῦμε,

8. ΠΑΪΣΙΟΥ, Λόγοι Α', σσ. 353-356.

πρωταρχικά, τοῦ «ένός, οὗτινός ἐστι χρεία» (Λουκ. 10, 41-42). Ἐτσι, ἀνάμεσα στοὺς παραπάνω (καὶ ἄλλους πολυπληθεῖς) ὁραματισμούς μας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, βλέπω νὰ ξεχωρίζει ὡς ἀπόλυτα ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη γεφύρωσης τοῦ μεγάλου «χάσματος» ποὺ «ἐστήρικται» (Λουκ. 16, 26) μεταξύ τῶν ἐπὶ μέρους φορέων, διασωτῶν καὶ θεραπόντων, τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς.

Τὸ πρόβλημα ἐπιστημάνθηκε ἤδη προοιμιακά (διεκτραγωδημένο καὶ ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Ψάχου): πρέπει πολὺ πιὸ δημιουργικὸ νὰ ὁραματιστοῦμε τὸ «μέλλον» ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως θὰ ἔχει ἡ Βυζαντινὴ Μουσικὴ· πρέπει νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὶς «ἀγκυλώσεις» ποὺ ἐπὶ πολλὰ χρόνια ταλανίζουν τὸν χώρo· πρέπει νὰ ἐντοπίσουμε ποὺ «νοσεῖ» τὸ σύστημα καὶ νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ θεραπεύσουμε (καὶ τὸ πολυχρόνιον αὐτῆς τῆς «νόσου» εἶναι, δυστυχῶς, ἀποδεδειγμένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἱστορία κατάστασις)· πρέπει –ἐπιτέλους– νὰ συντελέσουμε οἱ πάντες (ὅποιαδῆποτε θέση ἢ ιδιότητα διακρίνει ἕκαστο) γιὰ τὴν ἔνωση τῶν ὁποίων «διεστώτων», συστρατευόμενοι σὲ κοινὸ ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ὁποίας βελτίωσης χρῆζει ἡ κοινὴ μας τέχνη, ἐνῶ (φυσιολογικά) πορεύεται πρὸς τὸ μέλλον. Ἄς συμφωνήσουμε ὅτι ἐχέγγυα γιὰ τὸ μέλλον τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς ἀποτελοῦν οἱ λέξεις κλειδιά: γνώση, σύμπνοια, συνεργασία, ἀλληλεγγύη... καὶ ὄχι ἡμιμάθεια (ἢ, πρὸς Θεοῦ, δοκησιοσφία), διχόνοια, ἀσυνεννοησία, διάσπασις... Πρὸς χάριν τῆς ἐρατεινῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς δὲν ἀξίζει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὶς ἔριδες καὶ τὶς ἀντεγκλήσεις; δὲν ἐπιβάλλεται νὰ τερματίσουμε τὸν περαιτέρω κατακερματισμὸ τῆς ἐνότητάς της καὶ ὡς τέχνης καὶ ὡς ἐπιστήμης;

Καὶ μέσα ἀπὸ τὸ παρὸν εἰσαγωγικὸ κείμενο ἃς ἀπευθυνθεῖ παντοῦ –δανεισμένη καὶ παραφρασμένη ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο (Α΄ Κορ. 1, 10-13)– μία καὶ μόνη ἀγωνιώδης ἐκκλησιῇ: «παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἵνα τὸ αὐτὸ λέγητε πάντες καὶ μὴ ᾗ ἐν ὑμῖν σχίσματα, ἥτε δὲ κατηρτισμένοι ἐν τῷ αὐτῷ νοῦ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ γνώμῃ. Ἐδηλώθη γάρ μοι περὶ ὑμῶν, ἀδελφοί μου [...], ὅτι ἔριδες ἐν ὑμῖν εἰσιν. Λέγω δὲ τοῦτο [...] μεμέρισται ἡ μουσική»;

